

Дарко НИКОЛОВСКИ

ЦРКВАТА СВЕТИ ЃОРЃИ ВО с. ЃУЗУМЕЛЦИ, СВЕТИ НИКОЛЕ

Клучни зборови: црква Свети Ѓорѓи, с. Ѓузумелци, Свети Николе, 1584 г., ктиторот кир Пројча, поствизантија

За сакралната топографија од поствизантискиот период во регионот на Свети Николе, во редот на малубројните примери се издвојуваат црквите Св. Никола од селото Буриловци (крајот на XV или почетокот на XVI век)¹ и Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци (1584 г.) каде што е сочуван ктиторскиот натпис и воедно портретот на ктиторот на живописот, спахијата Пројча, насликан на западниот ѕид со модел на црквата во рацете.² И покрај основните информации за хронологијата и ктиторот на црквата Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци, црквата сè уште не е во целост обзнанета, со што би влегла полноправно во регистрот на позначајните сакрални остварувања во творештвото на XVI век во Македонија.

Од малкуте сведоштва за поствизантиското сакрално творештво на светиниколскиот регион, освен црквите Св. Никола од селото Буриловци (крајот на XV или почетокот на XVI век) и Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци (1584 г.) во историските документи на Кустендилскиот санџак на кој припаѓал светиниколскиот регион во XV/XVI век има сведоштво за Манастир Света Троица во село Мечкуевци, кој бил вклучен во опширниот регистар од 1570/73 г.³ За сакралниот живот на регионот

сведочат и неколку храмови од поствизантискиот период, денес сочувани во урнатини како што се примерите во селата Ѓузумелци и Крушица.

Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци (1584 г.)

Во селото Ѓузумелци⁴ егзистирале два сакрални храма од кои едниот, денес во урнатини, е со фрагментарно сочуван живопис во бочните ниши.⁵ (сл. 1, 2) И црквата Св. Ѓорѓи во текот на

⁴ Ѓузумелци, претежно христијанско село северозападно од Штип, во Штипската нахија. Во 1519 г. во селото биле регистрирани само христијани: 127 семејства и 1 вдовица, додека во 1528г. за првпат се јавуваат и муслимани: 6 семејства и 3 неженети; во 1550 г. бројот на христијаните се покачил на 139 семејства, 23 неженети и 3 вдовици, додека муслиманите спаднале само на 1 семејство; во 1573 г. бројот на христијаните се покачил на 147 семејства и 112 неженети, а на муслиманите - на 4 семејства и 3 неженети (М. Панов, *Енциклопедија на селата во Република Македонија*, Скопје 1998, 62)

⁵ Средновековна црква и некропола во урнатини Црна Црква, се наоѓа на 150 метри североисточно од селото, крај патот што води за селото Горобинци, со димензии од 10x5 м, од која северниот и западниот ѕид се речиси во првобитна состојба. (Д. Коцо, *Археолошка карта на Република Македонија*. МАНУ, Скопје 1996, 350). И после толку години, покрај паднатиот свод, ѕидовите од црквата му пркосат на времето и се држат во елевација. Црквата е ѕидана во основата со монументални делкани камени блокови, додека во горните партии е употребен кршен камен. Правоаголниот порталот на западната страна е изведен од тесани камени блокови, додека за изведба на длабоката патронска нишата над него, покрај каменот за изведба на лакот е употребена тула. Невообичаено за архитектурата на црквата е тоа што во наосот, на западниот ѕид од обете страни на влезот, се вградени длабоки ниши во кои има сочувно фрагментарно ѕидно сликарство. Во конхата на јужната ниша се сочувани обриси на два светителя

¹ К. Балабанов, *Црква во село Бориловци и црквата во село Дивље*, Културно наследство V, Скопје, 1959, 5-14.

² З. Расолкоска-Николовска, *Ктиторски портрети во ѕидното сликарство во Македонија*, Цивилизациите на почвата на Македонија, 2, МАНУ, Скопје, 1995, 209-226.

³ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санџак. Т. V, Кн. 5, Скопје, 1995, 284; К. Минчева, *Манастири и манастирска мрежа в кустендилскиот санџак през XV-XVII век*, *Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia* vol. X, Софија 2010, 163.

Сл. 1. Поглед кон црквата во урнатини Црна Црква

својата историја претрпела големи оштетувања при што сводот бил урнат. Благодарение на напорите на РЗЗСК црквата е реставрирана во далечната 1986 г. од каде што и ги црпиме основните податоци за храмот.⁶ (сл. 3)

Црквата Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци е градена на/или непосредно до постаро култно место, ве-

фланкирани еден кон друг. Иако фронтално претставените светители, со окер ореоли околу главите, се сочувани единствено во горната половина, ликовите се оштетени до непрепознатливост. Во северната ниша е сочуван еден непознат светител во цинобер облека и контури на круна на главата, како со левата рака придржува долг крст (?). Ако непознатиот предмет што го придржува светителот е Голготскиот крст, тогаш и претставата би можеле да ја идентификуваме како Св. Константин и Елена. Според начинот на градба и остатоците од ѕидното сликарство, црквата била насликана приближно во XVII век.

⁶ *Елаборат за конзерваторско-реставраторски и санациони работи на архитектурата и конзервација на живопис - Црква Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци - С. Николе (6585/III) 1986. Искрпни резултати од истражувачките работи за црквата св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци - Свети Никола за потребите на проектот изготвил Васил Трајковски. На црквата своевремено обрнала внимание во дневниот печат и М. М. Машник во својот инспиративен есеј - М. М. Машник, Црковно сликарство со европски димензии - Мали ремек дела во Ѓузумелци и Буриловци-Светиниколско, Нова Македонија ЛИК, 14.8.1991.*

ројатно антички храм, за што сведочат секундарно искористените делкани камени блокови поставени во долните зони наспроти опусот од необработениот кршен камен употребен во горните партии и мермерна сполија вградена на западниот ѕид.⁷ Црквата во основа е мала еднокорабна градба со висока тристрана апсида на исток. (сл. 4) Сводот е полукружен, покриен со двосливен покрив од камени плочи. Влезот е од западната страна, а лачно засведениот портал е изведен од делкан камен. Над него е патронската ниша со еднаква форма и големина како порталот во која има остатоци од претставата на св. Ѓорѓи. (сл. 5) Во внатрешноста на црквата се влегува преку три скали што е вообичаено за поствизантиските цркви, кои поради ригидните ограничувања од властите за дозволената висина на новоизградените или обновените храмови, со вкопување во земја, се доскокнувало на забраната.⁸ Отвори за осветлување на црквата

⁷ Во археолошката карта овој локалитет е забележан под името Св. Ѓорѓи - Бела црква, и се води како осамен наод од римско време. Од археолошки наоди регистрирани се вгредената плоча со претстава на маж и жена до половина, чиј релјеф е оштетен. Покрај олтарот има писцина од мермер. (Д. Коцо, *Археолошка карта на Република Македонија*. 350.

⁸ В. Поповски, *Танзиматските реформи и статусот на македонскиот народ во Турската империја во втората половина на XIX и во почетокот на XX век,*

Сл. 2. Поглед кон западниот ѕид, црква во урнатини Црна Црква

во принцип нема, а наместо нив пробиен е тесен вертикален отвор за вентилирање во апсидата и еден квадратен отвор над неа. На бочните ѕидови единствениот отвор е на јужниот ѕид на нивото на земјата поради вкопаноста на црквата за 60 см.

Основните историски податоци за времето на подигањето на црквата, воедно и за нејзиниот ктитор, црпиме од ктиторската композиција со портретот на „ктитор кир Проича“ на северната страна од западниот ѕид и ктиторскиот натпис сочуван на јужниот ѕид. Имено, од ктиторскиот натпис (сл. 6) дознаваме дека главен ктитор е кир Пројча а црквата била изградена во ЗЧВ = 7092 = 1584 година. Според натписот, изградбата и живописувањето на храмот се реализирало во многу краток период, започнало во месец март, а работата била завршена до 14 април. Прашањето дали за овој краток период запишан во натписот се мисли само за фазата на завршување на процесот на живописувањето на црквата, останува отворено за размислување.

Ктиторскиот текст започнува со вообичаената инвокација на Отецот, Синот и Светиод Дух и посветата на великомаченикот свети Ѓорѓи. Продолжува со истакнување на заслугата на кир Пројча, а се споменуваат и личностите од него-

вото потесно семејство кира Ана и нивното чедо Думча. Понатаму се истакнуваат и останатите за-служни личности во изградата на храмот - Димитар ереј, Михаил и Стојанче:⁹

✦ НЗВОЛЕННЕ^М СЦА Н САПО(СПЕШЕ)ННЕМ СНИА Н САВЬ(Р)ШЬННЕМ .

С(ВЕ)Т(А)ГО Д(С)ХА Н СНИ ХРАМ С(ВЕ)Т(А)ГО ВЕ(Л)КО М(С)ЧЬННКА Х(Р)СТОВЯ ГЕОРГИЕ САГРАД(Н) СЕ

Н САПНСЯ СЕ ТРУДОМ САПОТ(ЬЩ)АННЕ Н НАСТОЯННЕМ Н КТНТОРЬ КИР ПРОИЧА

Н...ГАСЮ КИР АНА Н ЧЬДО Н ДУМЧА Н ДЬМИТРИЕ Н ЕРЕЯ . И МИХАИЛА . И СТО(А)НЧЕ

ОЧЬСЕ . МЦА...АРТА... ДНЬ . Н САВЬРШНСЕ . МСЦА . АПРИЛЕ ИА . ДНЬ

ВЗЛЪТО ЗЧВ

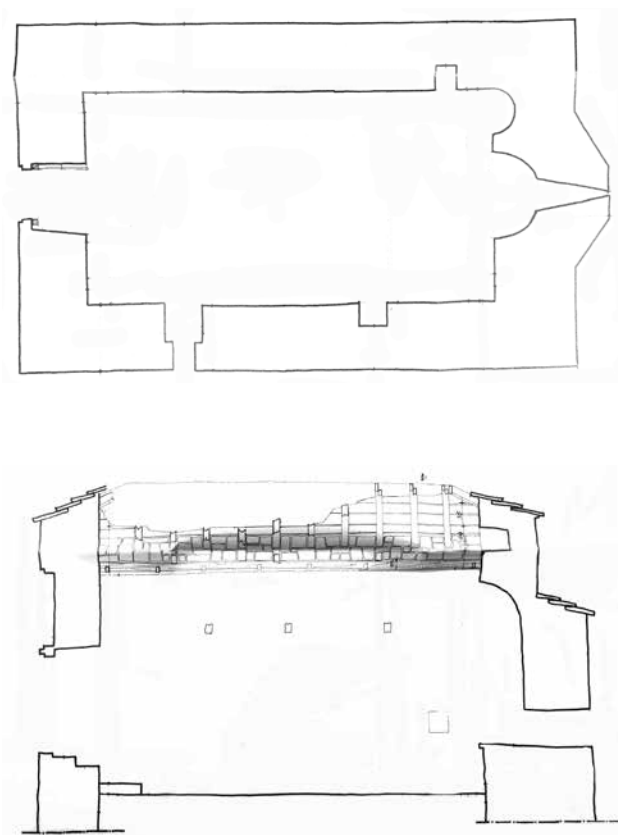
Вториот дел од натписот содржи лична молитва на ктиторот:¹⁰

⁹ Во опширниот пописен дефтер од 1573 година за Штипската нахија, каде што припаѓа селото Ѓузумелци, во пописот на имињата се спомнуваат личности со име Пројче Димитри и Пројче Стојан. (Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Ѓустендилскиот санџак. Т. V, Кн. 1, Скопје, 1980, 154-155).

¹⁰ Во 6. и 7. ред од натписот се препознава првиот стих од 92. Псалм што се пее секоја сабота на вечерна:

Сл.4. Поглед кон источната страна на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Сл. 3. Основа и пресек на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

СЕННИА БЛѢТЕ ГЯВЪСНРАБН ГЊЫ... ХС ТОЕЩЕН ВА
 ХРАМ ЕГНВІВЪ ДВОРЕ · БЪ.ОДН · ГЪ ОУСЛЫШТНМЕ
 БЪ.. ВЪКОНІЕУМ ... ХС ВЪ...ЕГЯ ВЪЗЪВХА ОУСЛЫШАМЕ
 БЪ ПРАВДН · ВЯТРО МСАТ.ТВОА ГН ПОЖЕТНМЕ
 АСЕДНН ЖНВОТЯ МОЕГО ХС ..ЪПАСЕТ МЕННИ ЧТО
 ЖЕМЕЛНШІТЬ ..СЕ ВАНМЕ ТВОЕ
 СЕННМС НВЪСНЛЕ ТВОЕІ СЪДНМЕІ.. БЪ ХС НЪМНСМЕ Ъ
 ВРАГЪ НХ · ВЪЧТЕВЪПР ПОМЩЬОМА Ъ ГЯ
 СЯТЪОШАГО НЪОНЪЕМЪ.... ХС ВЪЗВЕДХО
 СЪЧНОМНВЪГРО · ВАПТЕ БЪЗЯСТОУПННКОМ Н СНОМНЛОСТ
 ТВОА ПОЖЕ.НТЕМЕ...НЪМНМЕ Ъ ВРАГЫ ВАСУТВО
 РЪ ВАЦАРНСТЕ Н ВАЛЪПОТУСЪСОБЛЪ ХС
 ОБЛЕЧЕЕ ГЪ НВЪСНЛОУ Н ПРЪПОАСАС

Господь воцарися, в лепоту облечеса: облечеса Госпо-
 дь в силу и препоясая, ибо утверди вселенную, яже не
 подвижится. („Господ се зацари, се облече во велеле-
 пие, Господ се препаша со сила, затоа што вселената ја
 зацврсти и нема да се разлиша“ Псалм 92, 1). Стихот
 (Псалмот 92, 1) имал своја улога во службата на про-
 скомидијата (Л. Мирковић, *Православна литургика, Други посебни део, Београд 1982, 63*) а како натпис-ле-
 генда се испишува покрај иконографската претставата
 на Христос цар на царевите (Ц. Грозданов, *Исус Хри-
 тос цар над царевима у живопису Охридске архиепис-
 копије од XV до XVII века, Зограф 27, Београд 2000,*
 151–160, со постара литература.)

Сл. 5. Поглед кон западната страна на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Ктиторскиот портрет на кир Пројча се наоѓа на западниот ѕид, северно од влезот. (сл. 7, 7-1) И покрај именувањето на кира Ана и неговиот син Думчо во ктиторскиот натпис, кир Пројча е насликан сам со моделот на црквата во левата рака,¹¹ во низот на стоечките фигури од првата зона, заземајќи битно место помеѓу мачениците за христовата вера. Натписот покрај него е многу оштетен и нечитлив, со што ни е скратена уште некоја дополнителна информација битна за потеклото и рангот на донаторот. Пројча носи едноставна наметка порабена со крзно, а во левата рака веројатно држи долг стап. Она што остава впечаток е црвената капа со невообичаена форма на двоен обод, од кој едниот е спуштен надолу додека другиот е нагоре. Слична капа со двоен обод носи ктиторот од црквата Света Богородица во Дивље, Скопско (1603/4 г.).¹²

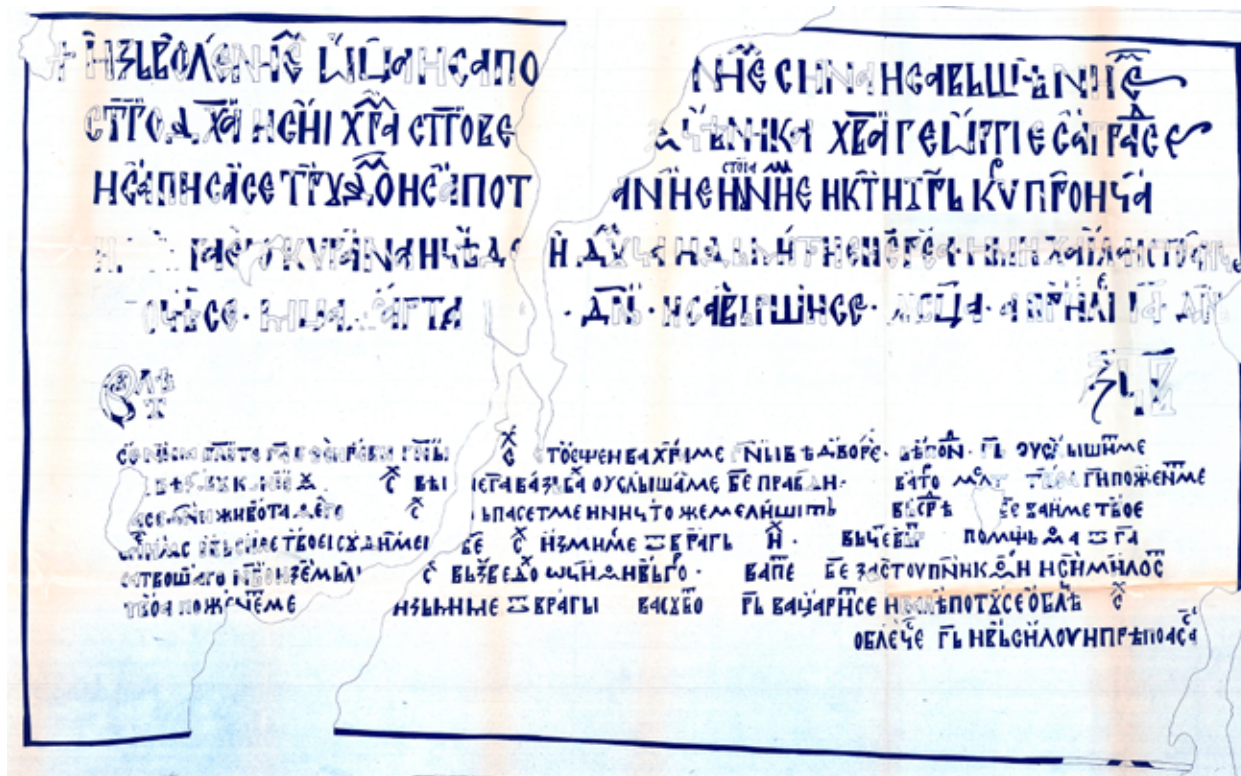
¹¹ З. Расолкоска-Николовска, *Ктиторски портрети во ѕидното сликарство во Македонија*, 300.

¹² К. Балабанов, Црква во село Бориловци и црквата во село Дивље, 5-14. Најблиску до овој тип на необични халдејски капи / шлемови, со двоен обод (сл. 19), среќаваме и кај допојасно насликани пророци од: Карпинскиот манастир (М. М Машник, *Ѕидното сликарство од Карпинскиот*, Патримониум.МК 7-8, Скопје 2010, 315, сл. 19); и Агиос Андреас тоу Русоли во Костур (Σ. Πελεκάνιδης, *Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφίαи. Θεσσαλονίκη*, 1953., тив. 167 β); Кај постарите примери,

Ктиторскиот портрет во Ѓузумелци секако е важен историско-уметнички податок што ја дополнува и така скромната понуда на ктиторски портрети во поствизантиската уметност во Македонија. Како што ни е познато, досега се обденети ктиторски портрети во црквите Св. Константин и Елена во Охрид од јеромонахот Партение (на преминот од XIV во XV век); *ктиторската композиција на Тоде и Вулка со св. Климент* и св. Никола, црква Св. Спас, Лескоец, 1461/2 Г.; ктиторскиот натпис, ктиторската композиција и поменикот на манастирот Матка даваат основни податоци кои се надополнуваат и точно ја определуваат обновата на манастирската црква Св. Богородица. Ктиторскиот натпис зборува за обновата на црквата во 1496/7 година од ктиторката Милица. Во ктиторската композиција во Топличкиот манастир е насликан портретот на ктиторот Димитар во северниот параклис, (по 1537). *Ктиторите јеромонах игумен Сергија и јеромонах Михаил, во црквата Св. Никола, манастир Слечче*, 1672/3 г. *Кон овие портрети се приклучуваат и оној во Дивље* (1603/4 г.) и *Ѓузумелци* (1584 г.).¹³

во црквата Св. Ѓорѓи во Горни Козјак крај Штип, овој тип на капи носат тројцата Свети Маги во композицијата Раѓањето Христово во живописот од XIV век.

¹³ З. Расолкоска-Николовска, *Ктиторски портрети во ѕидното сликарство во Македонија*, 209-226.

Сл. 6. Калк на ктиторскиот натпис во црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци - Проект: Ктиторски портрети и натписи, Раководител: З. Расолкоска Николовска; цртеж: Никола Цонев, Археолошки музеј, Скопје 1984 г.

Сидното сликарство, поради паднатиот свод е сочувано главно во првата зона на наосот и делумно во олтарниот простор. Во конхата на апсидата е насликана допојасна претстава на Богородица МНР ФЎ од типот Знамение¹⁴ со широко отворени раце со младенецот Емануил на градите, прикажан во две вкрстени светлосни полиња.¹⁵ (сл. 8) Младенецот Христос со десната рака благословува, а во левата држи затворен свиток. Под претставата на Богородица, во првиот регистер е насликана Литургиската служба на архијереите на Христос жртва. Агнецот ІС ХС е положен во путир¹⁶ прекриен со црвено платно /аер и ѕвездичка.

¹⁴ М. Татић–Ђурић, *Икона Богородице Знамења*, 3-23.

¹⁵ За овој детал на две вкрстени светлосни полиња што се среќава и во други балкански споменици од XV до XVII век, се чини посебно во оние што ја следат традицијата на сликарските ателјеа од Костурско, со повеќе наведени примери, в.: В. Поповска-Коробар, *Нов поглед на сидното сликарство во Мрзенореовечката црква*, 161-162, заб. 25; Уште еден ваков пример е регистриран во црквата Св. Никола во село Габровник, в. Д. Николовски, *Прилог кон проучувањата на поствизантиската уметност во општина Чашка, Велешко*, Патримониум.мк 10 (Скопје 2017), сл. 35, 275

¹⁶ На големината на путирот во кој е положен агнецот упатува - М. М. Машник, *Црквата Свети Никола во село Трново кај Крива Паланка*, Патримониум, II, 3-4, Скопје 2008, 130.

Божествениот момент во обредот се потенцира со тројниот светлосен зрак, Светиот Дух, кој се спушта од сегмент на небо кон агнецот.¹⁷ (сл. 9) Обајцата архијереи што му приоѓат на Христос жртва, насликани во цел раст, облечени се во полиставриони, епитрахили и омофори со крупни крстови на нив, а во рацете држат отворени свитоци со текст на црковнословенски. Од северната страна приоѓа свети Василиј Велики СТНЬ ВАСНАНЕ со текст на свитокот ПАКВИ/ ПАКЫ/НМНРОМ/ ГХПО/ МНАХИМ..¹⁸, а од југ свети Григориј СТНЬ ГАНГОРНЕ со текст на свитокот ЗАСТУ/ ПННСП/АСНИ/ СХХА/ ННАС..¹⁹

¹⁷ Се потенцира православната практика на повикувањето на Светиот Дух кој се спушта врз Христовото тело, принесено на жртва, коешто по епиклезата се претвора во тело и крв Христова, G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles, d'après les monuments de Mistra, de la Macédoine et du Mont-Athos*, Paris 1916, 486.

¹⁸ Ако е Владичин или Богородичен празник, или попразненство, или оддание на Владичин или Богородичен празник, Антифоните се пеат на празникот. По завршувањето на Антифонот, Ѓаконот говори Мала ектенија: Пак и пак во мир на Господа да се помолиме. (Божествена литургија на светиот отец наш Јован Златоуст).

¹⁹ По завршувањето на првиот антифон: Ѓаконот говори: Пак и пак во мир на Господа да се помолиме. А народот одговора: Господи, помилуј. Заштит и спаси, помилуј и запази нè, Боже, со Твојата благодат. (Бо-

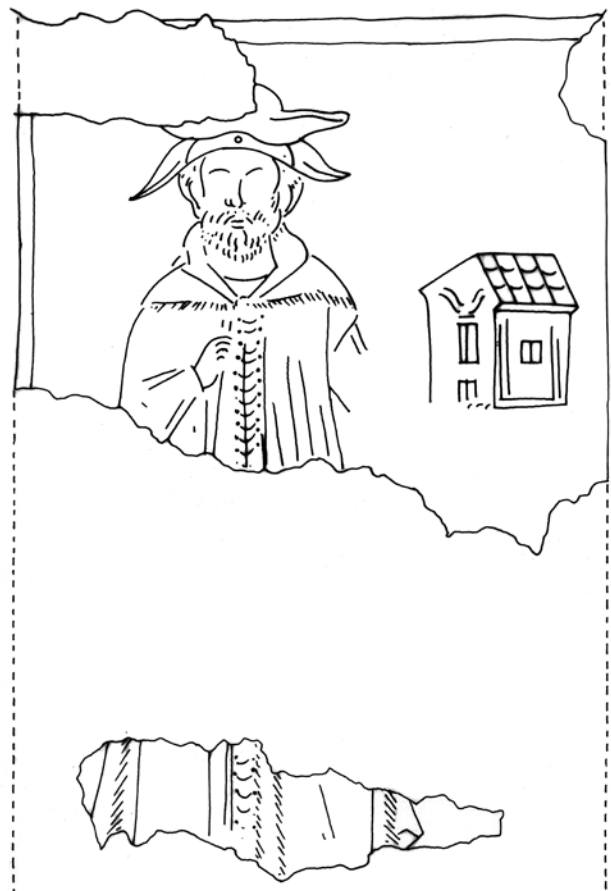
Сл. 7. Ктиторскиот портрет, северна страна од западниот ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Во нишата на проскомидијата е насликана до-појасна претстава на мртвиот Христос (Imago pietates) IC XC во гроб.²⁰ (сл. 10) Мртвиот Христос е претставен со главата благо навалена на десната страна, со скрстени раце пред себе²¹, гол со перизома на половината, во камен саркофаг. Полето над нишата е исполнето со еден вид орнамент поради порамнување на зоната на сликање. Долж целата, јужна рамна површина на источниот ѕид, насликана е претставта на св. Роман СТН РОМАНЪ , во цел раст, на трибојна заднина (долу зелена, во средината окер и горе сина). (сл. 11) Архифаконот е насликан во богато декориран стухар со долг орач префрлен преку вратот (долгата бела риза и орачот се порабени со бисерни апликации по рабовите, а по целата површина аплицирана е орнаментика во вид на стилизирани крвчиња, буквата Д во вид на триаголници со потенцирани точкести краеве, стилизирана буквата

жествената Литургија на Свети Јован Златоуст со Света Тајна Крштење и Миропомазание)

²⁰ Н. Митревски, *Манастирот Слепче кај Прилеп*, Прилеп 2001, 45-49 (со наведени примери и постара литература).

²¹ За разлика од вообичаената положба на скрстени раце на Христос, во овој случај дланките се поставени една во друга. За положбата на рацете, в. Maguire H., *The Depiction of Sorrow in Middle Byzantine Art*, DOP 31 (1977), 154-155, n. 173; Belting H., *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, DOP 34-35 (1980-1981), 1-16.

Сл. 7-1. Ктиторскиот портрет на кир Пројча (проект: Ктиторски портрети и натписи, Раководител З. Расолкоска Николовска; цртеж: Никола Цонев, Археолошки музеј, Скопје 1984 г.)

Сл.8. Олтарниот простор во црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Ж, Щ итн.,²² со десната рака ниша кадилница, а во левата покриена со наметката држи кадилница со триаголна уста.

Во олтарниот простор, во поворката Литургиската служба на архијереите, на северниот ѕид учествуваат св. Стефан и св. Атанасие. (сл. 12) Архијаконот Стефан СТИ СТЕФАН АРХИДНАКОН е насликан прв до нишата на проскомидијата со претставата на мртвиот Христос. Првоченикот Стефан, фронтално поставен, облечен во бел стихар, кафеав орар и црвена плаштаница наметната преку левото рамо, со раката го држи пехарот, а со десната рака кадилница, која е силно занишана во правец на нишата во проскомидијата, со што укажува на неговото директно учество во литургискиот обред. Зад него во тричет-

²² Овој манир на декорирање на ѓаконските стихари, (во овој случај со друг специфичен мотив) е забележан кај сликарството во манастирот Свети Јован Претеча во Јашуња и Св. Никола во Љубанци (В. Поповска-Корбар, *Белешка о стилским паралелама ѕидног сликарства у цркви Светог Јована Претече у Јашуњи (1524)*, Саопштења I, Београд 2018, 114, сл. 1). За орнаментите со мотиви на куфско писмо во спомениците на фрескоживописот во Македонија - А. Атанасоски, *Орнаментика со мотиви од куфско писмо во спомениците на фрескоживописот во Македонија*, *Balkanoslavica* 40-44, Прилеп 2015, 45-52.

вртински став свртен кон архијаконот следува св. Атанасие, облечен во богата архијерејска одежда епитрахил, полиставрион (во црно-бели шаховски полиња) и омофор со аплицирани три големи црни крстови. Тој во рацете држи отворен свиток со текст: .../ .АК.ОЦЪ/ ТЪНС/ СНАЯН/ .ВАС

На јужниот ѕид во олтарот, двете претстави на архијереи кои учествуваат во литургиската поворка во голема мера се оштетени и не може да се идентификуваат. Сочувани претежно од градите надолу, освен вообичаената архијерејска одежда како кај други ученици на обредот, кај вториот архијереј во низот сочувани се три реда од отворениот натпис со текст: .../ .ЛОЪ/ СЪНБЯ/ НАШЕ.

Во втората зона, на источниот ѕид во олтарот, од обете страни на апсидалната ниша, сочувана единствено во долните партии, циклусот на Великите празници започнува со композицијата Благовештението. Северно од апсидата е насликан архангелот Гаврил, во силен исчекор кон Богородица со развеан мафорион зад него. Сочуван е и дел од широко отвореното крило од неговата десна страна. Богородица,

Сл.9. Литургиската служба на архијереите на Христос жртва, олтарниот простор во црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Сл. 10. Мртвиот Христос (*Imago pietates*) во гроб, нишата на проскомидијата во црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

насликана на спротивната страна од нишата, е претставена како стои пред богато декориран престол со карактеристични токарени столбчиња во средината²³ и бисерни апликации по рабовите. Богородица вообичаено е облечена во син фустан и темноцрвен мафорион.

Од празничниот циклус, во втората зона на насот, единствена и фрагментарно сочувана сцена е Воскресението Лазарово како последна сцена на јужниот ѕид. (сл. 36) Од композицијата е сочувано само дел од десниот агол каде што се препознава момчето што ја подига камената плоча од гробот на Лазар. Претставата на момчето е сочувана од поло-

²³ Масивниот престол, украсен со токарени столбчиња во средината, во голема мера потсетува на сличниот на него од Топличкиот манастир (Ј. Спахиу, *Празничните сцени во Топличкиот манастир*, Патримониум.Мк 3/7–8 (2010), 332–333, сл. 2). За популарноста на овој карактеристичен тип во втората половина на XVI век (В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије (XVI-XVIII век)*, Нови Сад, 1966, 125-127) а мотивот бил омилен и кај критските зографи во доцниот среден век (Χατζηδάκης Μ., *Ο Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιερας Μονής Σταυρονικήτα*, Αθ. Ορος 1986, 72).

вината надолу и подигнатиот горен дел од плочата. Има траги од краевите на облеката, што може да е од сестрите на Лазар, Марта и Марија, кои се сликаат паднати на колена, во длабок наклон кон Христос во знак на молба и благодарност.

Под сцената Воскресението Лазарово, во меѓузоната посветена на маченици во медалјони, сочувани се два неидентификувани лика. Допојасни претстави на светителите облечени во разнобојни наметки украсени околу вратот, како во едната рака држат маченички крстови.

На целата површина на западната страна е насликано Успението на Богородица, денес сочувано единствено во долната половина. (сл. 13) Сочуван е долгиот одар прекриен со орнаментирана постела. На него е положено издолженото тело на Богородица (главата не е сочувана) на кој и приоѓаат од обете страни апостолите во наклон. Од страната на главата на Богородица приоѓаат тројца апостоли (сочувани се до рамената) од кои првиот кади со гло-

Сл. 11. Св. Роман, црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

мазна кадилница со невообичаено четвртасто грло. Од страната на нозете приоѓаат со покриени раце уште двајца апостоли сочувани во долната половина од телото. На централно место во долниот дел од сцената е насликан ангелот со раскрилени крилја и високо подигнат меч како ги сече рацете на еретикот Ефониј, кој сакал да го преврти одарот на кој е положена Богородица. Евреинот носи карактеристична бела полутопчеста капа, која дополнително го истакнува/дефинира неверникот.²⁴

Во наосот, во првата зона на јужниот ѕид, се претставени фронтални стоечки фигури на светите војни-маченици.²⁵ (сл. 14) Светите војни, облечени се како велможи, со наметки, долги туники и појас на половината во вид на марама, чиј крај елегантно се спушта на десната страна од колкот. Наметките околу вратот се порабени со бисери. Во рацете држат маченички крстови, а се потпираат на долги стапови/жезол како знак на нивното благородништво.²⁶ Великомачениците не се распознаваат бидејќи се сочувани само во средишниот дел, а значајните оштетувањата се во пределот на главата и долниот дел од нозете. Според логиката на патронското место, кое е резервирано пред иконостасот во наосот, за првиот свет воин во низот (и-з) може да се претпостави дека е св. Ѓорѓи.²⁷

Единствен свет воин кој е целосно сочуван и јасно сигниран е св. Меркуриј, кој се наоѓа за-

Јехона Спахиу, *Нова власт - друга вера - прилог проучавања исламских утицаја на поствизантиску уметност*, Саопштења XLV-2013, Београд 2013, 165-187.

²⁵ М. Marković, *O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti i o predstavama ovih svetitelja u Dečanima*, in: *Zidno slikarstvo manastira Dečana. Gradja i studije*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1995, 567-630.

²⁶ L. Grigoriadou, *L'image de la Déesis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria*. – In: *Actes du XIV Congrès international des études byzantines*, II, 1975, 47-52; Ц. Грозданов, *Христос Цар, Богородица Царица, небесните сили и Светите војни во живописот од XIV и XV век во Трескавец*. Културно наследство XII-XIII (1988), 5-20 со постара литература; истиот, *Исус Христос цар над царевима у живопису Охридске архиепископије од XV до XVII века*, Зограф, 27, 1998-1999, 151-160

²⁷ Грозданов, *Охридско ѕидно сликарство од 14 век*, Скопје 1980, 41; Ц. Грозданов Л. Х Мисгвиш, *Курбиново*, Скопје 1992, 60. За популарноста на култот на св. Ѓорѓи во селските средини придонесло и верувањето дека светителот бил патрон на земјоделците и сточарите - посебно како заштитник на ситниот добиток (М. Пурковић, *Светитељски култови у старој српској држави према храмовном посвећивању*, Богословље XIV, Београд 1939, 163)

Сл. 12. Св. Стефан и св. Атанасие, северниот ѕид во олтарниот простор на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

падно од ктиторскиот натпис на јужниот ѕид. Св. Меркуриј $\Sigma\text{TN M}\text{E}\text{P}\text{K}\text{Y}\text{P}\text{H}\text{C}$ е облечен исто така во великодостојничка облека, но за разлика од останатите војни во низот, насликан е со шлем на главата со неговиот препознатлив гест како држи стрела во десната рака.²⁸ (сл. 15)

²⁸ Претставата на Меркуриј која преовладува во поствизантиското искуство е онаа во која тој, поставен во тричетвртински став, ја одмерува стрелата држејќи ја со обете раце. Во нашиот случај Меркуриј е насликан фронтално а стрелата, свртена надолу, ја држи со десната рака близу до врвот. Од фронталните ставови во кои Меркуриј држи стрела на сличен начин како во Ѓузумелци, со разлика што тука е облечен во полна воена опрема, е примерот од црквата Успение на Богородица во Велестово (Ј. Спахиу, *Развојниот пат на претставите на свети Меркуриј преку примерите од Р Македонија*, *Balkanoslavica* 47/1, Прилеп 2018, 55-76, сл. 3а). Слична е и претставата на св. Нестор од скопската црква Св. Ѓорѓи во Радишани од крајот на XVI век (Б. Видоеска, *Дејноста на една сликарска работилница од последната деценија на XVI век во околината на Скопје*, Зборник, средновековна уметност 5, Музеј на Македонија, Скопје 2006, 139-154).

Сл. 13. Успението на Богородица, западен ѕид на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Сл. 14. Фронтални стоечки фигури на светите војни-маченици, прва зона, јужен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

На западниот ѕид, на северната страна е претставена фронтална фигура на архангелот Михаил **Θ ΑΡΧΟ. ΜΗΧΑΗΛ**, во полна воена опрема, со исукан меч во десната раката и сфера во другата. (сл. 16)

Облечен е во кратка туника, декоративен панцир на градите и црвена наметка. Моќната претстава на архангелот, насликан со раширени крилја, исукан меч во десната рака и небесна сфера, со хрис-

Сл. 15. Св. Меркуриј, јужен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

товите монограм на неа IC XC , и неговата апотропејска улога во храмот ја оправдува поставеноста крај влезот како вечен чувар од зло²⁹.

На спротивната страна од вратата, како што напоменовме погоре, насликан е ктиторот кир Пројча со моделот на црквата во раката.

На северниот ѕид поворката продолжува со светите Константин и Елена $\text{CTH KOC\AA}H\text{AN...}$ (сл. 17) Царските достоинственици, царот Константин Велики и неговата мајка Елена, заслужни за втемелувањето на христијанската вера, своето примарно место го имаат обезбедено во секоја црква. Царската двојка е насликана во вообичаената фронтална поза помеѓу Голготскиот крст. Константин, во богато украсена царска облека, носи темноцрвен дивитисион, со вкрстен лорос на градите и затворена полукружна круна (камелефкион) украсена со бисери на главата. На царицата Елена облечена во темноцрвена наметка, главата и е покриена со бела шамија што и паѓа на рамената, а врз неа носи отворена круна (поради оштетувањата тешко може да се утврдат деталите). Светите Константин и Елена вообичаено се сликаат покрај влезот на западниот ѕид, но во овој случај, поради

²⁹ Габелић С., *Циклус арханѓела у византијској уметности*, Београд 1991, 18-36.

Сл. 16. Архангелот Михаил, западен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

киторскиот портрет, поместени се како предводници на низот од светите војни маченици на северниот ѕид.³⁰

Следуваат уште три неидентификувани фронтални претстави на светите маченици насликани во дворјанска облека, со маченички крстови и жезла во рацете. Првиот маченик, до царскиот пар, во голема мера оштетен и единствено може да се насетат контури на млад лик со кратка кадрава коса и куса брада. Подигнатата рака со која едновременно држи крст и разгрането стебло, евентуално би ни послужила да препоставиме дека се работи за преподобниот Ефросин.³¹ (сл. 18) Ефросин се слика со разлистена гранка со јаболка и крст во раката, а се јавува рано во програмата на Курбиново (1191)³² и понатаму продолжува да се слика главно во припратите или трпезариите³³.

³⁰ Слично како што се поставени во блиската црква во селото Буриловци (К. Балабанов, *Црква во село Буриловци*, Културно наследство V, Скопје 1959, 7.)

³¹ Преподобен Ефросин (IX век) наречен готвач (магер), (Јустин Поповић, *Житије светих, септембар*, 243-245.)

³² Постар пример од овој светител е забележан во Курбиново (1191) (L. Hadermann-Misguish, *Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siecle*, Brussels 1975, 246-245.)

³³ Со повеќе наведени примери од поствизантиски-

Сл. 17. Светите Константин и Елена, западен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

Следните двајца неидентификувани маченици во низот, претставени благо ориентираны во тричетвртински став еден кон друг, насликаны во еден вид дијалог, од кој првиот со подигната рака упатува кон вториот воин, а вториот во спокоен став се потпира на долгиот бастун, можно е да се светите Теодор Тирон и Стратилат³⁴ (сл. 19) кои

от период за претставата на преподобниот Ефросин магерот: М. М. Машник, *Ѕидното сликарство од Карпинскиот манастир, Воведение на Богородица и неговите тематско-иконографски особености*, Патримониум.МК, бр. 7-8, Скопје 2010, 318-320, сл. 32). Свети Ефросин поретко се слика во наосот во цела фигура, како на пример во Слимничкиот манастир, каде што преподобниот Ефросин магерот е насликан со јаболкова гранка и свиток во рацете: „Вкусете браќа мои од рајската храна“ (В. Попоска – Коробар, *Ѕидното сликарство во црквата на Слимничкиот манастир*, Патримониум.Мк 13, Скопје 2015, 231).

³⁴ За развитокот и особеностите на иконографскиот тип во средновековиот живопис, L. Mavrodinova, *Sv. Teodor — razvitie i osobnosti na ikonografskija mu tip v srednovekovnata živopis*, *Izvestija na Institutata za iskustvoznание* 13 (1969) 33–52. A. Kazhdan, N. P. Ševčenko, *Theodore Stratelates*, in: *The Oxford dictionary of Byzantium*, 3, New York–Oxford 1991, 2047; M. Marković, *O ikonografiji svetih ratnika u istočnohrišćanskoj umetnosti*, 594–597. За иконографски

редовно се сликаат во првата зона на наосот, во хорот на најзначајните светители маченици од православниот свет.³⁵

Свети Ѓорѓи во с. Ѓузумелци, не одејќи подалеку, единствено поради две причини е исклучително важен споменик во историјата на поствизантиската уметност. Значајните историски инфор-

типови на светите Теодори свртени еден кон друг и нивните подваријанти, в.: A. Trifonova, *The iconographical type of saints Theodore Teron and Theodore Stratelates facing each other and its diffusion during the Byzantine and post-Byzantine period*, *Zograf*, 34, 2010.

³⁵ Интересно е да се напомене дека во блиската, нешто порана црква во Буриловци, на јужниот ѕид е претставен осамен Теодор Стратилат СТЫ ФЕСЦА ∙ СТРАТНЛАТ (авторот, во тој период, пред конзерваторските работи, поради недоволна читливост од пресликите, претпоставил дека се работи за светиот воин св. Димитриј, К. Балабанов, *Црква во село Буриловци*, Културно наследство V, Скопје 1959, 7). На јужниот ѕид во Буриловци, како и во Ѓузумелци, насликаны се свети Константин и Елена, а после него до иконостасот св. Јован Претеча Крилат. На јужниот ѕид во олтарот, наместо вообичаената сцена Визија на св. Петар Александриски, св. Атанасие е повторно истиот избор како во Ѓузумелци, додека наместо архиѓаконот св. Стефан тука е насликан св. Авила.

Сл. 18. Преподобниот Ефросин (?), северен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

мации произлегуваат од автографско запишаните податоци. Оттаму, покрај податоци за приложниците, црпиме во прв ред за хронологијата на самиот споменик содржана во ктиторскиот натпис (1584 г.) и воедно е сочувана една ретка претстава на ктиторот на живописот, спахијата Пројча, насликан на западниот ѕид со моделот на црквата во раката.

И покрај големите оштетувања на ѕидното сликарство, тематските специфики на споменикот во Ѓузумелци, пред сè се огледуваат во неколку аспекти. Имено, сликањето на светите војни во првата зона во наосот, како велможи со маченички крстови во рацете е карактеристика за ѕидното сликарство на Охридската архиепископија, со традиција позната уште од средината на XIV век во дијецезата.³⁶ Паралелно со овој тренд светите војни се сликале во полна воена опрема во текот на целиот период на (пост)византија во Македонија.³⁷

³⁶ Ц. Грозданов, *Христос Цар, Богородица Царица, Небесните сили и светите војни во живописот од XIV и XV век во Трескавец* – в: Цв. Грозданов, Студии за охридскиот живопис. Скопје 1990, 133; Ц. Грозданов, *Исус Христос цар над царевима у живопису Охридске архиепископије од XV до XVII века*, Зограф 27, 1998-1999, Београд 2000, 151-160;

³⁷ С. Петковиќ, *Ѕидно сликарство на подручју Пеѓке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 67-68; Н.

Вообичаеното прикажување на Деисисот на северниот ѕид до иконостасот, тука отсуствува.³⁸ Понатаму, на северниот ѕид во олтарот, повторно

Митревски, *Фрескоживописот во Пелагонија од средината на XV до крајот на XVII век*, Скопје 2009, 180 (со примери од црквите во пелагонискиот регион)

³⁸ Слично како во црквата во Ѓузумелци, во Буриловици прикажувањето на светителите на северниот ѕид, започнува со светите Константин и Елена, потоа наместо двата Тирони само поединечната претстава на свети Теодор Стратилат и на крај крилатиот свети Јован Крстител до иконостасот, наместо композицијата Деисис. Листата на споменици каде што паралелно со претставувањето на светителските хорови, со Деисисот, и светите војни каде што се прикажуваат како велможи во благородничка одежда, без претставата на Деисисот, забележани се повеќе примери во дијецезата на Охридската архиепископија: Слимничкиот манастир, Преспа, (Ц. Грозданов, *Христос Цар*, сл. 64); Богородичината црква во с. Турје, Охридско (Г. Ангеличин Жура, *Богородичината црква во с. Турје - Охридско*, Зборник на Музејот на македонија, н.с. бр.1, Скопје 1993, с. 6) Св. Димитрија во Жван, Демир Хисар (М. М. Машниќ, *Црквата Св. Димитрија во Жван и нејзиното место во сликарството на доцниот среден век*, Културно наследство 19-20-21 (1992-93-94), Скопје 1996, 197, сл. 6); Св. Никола во Мрзен - Ореовец (В. Попоска – Коробар, *Нов поглед на ѕидното сликарство во мрзеноревечката црква Свети Никола*, Патриониум.Мк, бр. 9 / Скопје 2011, 173-174); Св. Спас

Сл. 19. Светите Теодор Тирон и Стратилат, северен ѕид во наосот на црквата Св. Ѓорѓи, с. Ѓузумелци

е изоставена³⁹ една многу експлоатирана сцена Визијата на св. Петар Александриски.⁴⁰

во Добри Дол, Скопско (Б. Видоеска, *Црква Св. Спас, с. Добри Дол – Скопско*, Зборник, средновековна уметност 2, Музеј на Македонија, Скопје 1996, 171.) и др.

³⁹ Слично решение на северниот ѕид среќаваме во Буриловци, Во олтарот, истоветно као во Ѓузумелци, на северниот ѕид во олтарот се насликани св. Атанасие и првомаченикот Стефан, кои се дел од литургискиот обред, а во Буриловци наместо Визијата на св. Петар Александриски насликани се св. Атанасие и св. Авива.

⁴⁰ Визијата на св. Петар Александриски не е насликана ниту во хронолошки и територијално блиската црква Св. Ѓорѓи во с. Градовци, Скопско (Ј. Новаковиќ - Николиќ, *Црквата во Градовци и една сликарска работилница од втората половина на XVI век во околината на Скопје*, Културно наследство 22–23 / 1995–96, Скопје 1997, 92), ниту пак кај една друга сродна сликарска групација од околината на Скопје која работела на фрескодекорирањето на црквите Св. Ѓорѓи во Радишани, Св. Никола во Љубанци и Св. Богородица во манастирот Побожје (Б. Видоеска, *Дејноста на една сликарска работилница од последната деценија на XVI век во околината на Скопје*, Зборник, среднове-

Покрај сликањето на светите војни во првата зона во наосот, како велможи со жезла и маченички крстови во рацете,⁴¹ потоа претставата на све-

ковна уметност 5, Музеј на Македонија, Скопје 2006, 139–154; со нови сознанија поврзани со оваа сликарска работилница, в.: В. Поповска-Коробар, *Белешка о стилским паралелама ѕидног сликарства у цркви Светог Јована Претече у Јашуњи (1524)*, Саопштења Л, Београд 2018, 110–122). За популарноста на Визијата на св. Петар Александриски во малите селски цркви во поствизантискиот период, автентично вперена против аријанската ерес осудена на Првиот васеленски собор, подоцна симболична опомена на секој вид ерес, в.: С. Петковиќ, *Ѕидно сликарство на подручју Пеѓке патријаршије 1557–1614*, Нови Сад 1965, 73. За темата Визијата на св. Петар Александриски, в. Ц. Грозданов, *Визијата на Петар Александриски во живописот на Богородица Перивлента (Св. Климент) во Охрид*, Студии за охридскиот живопис, Скопје 1990, 102–107; S. Koukiaris, *The Depiction of the Vision of St. Peter of Alexandria in the Sanctuary of Byzantine Churches*, *Зограф* 35 (2011), 63–71; А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети Архангели, Скопје* 2005, 47.

⁴¹ Св. Радојчиќ, *Једна сликарска школа из друге по-*

ти Меркуриј во тричетвртински свртен став како ја одмерува стрелата во раката⁴² претставите на Константин и Елена како со едната рака го придржуваат голготскиот крст⁴³ и монументалната претстава на Архангелот Михаил, насликан покрај влезот со исукан меч, се едни од генералните одлики типични за охридско-костурскиот уметнички круг, кои во (пост)византискиот период се утврдуваат и редовно сликаат на територијата на Р. Македонија.

Непознатите автори на ѕидното сликарство во црквата Св. Ѓорѓи во с. Ѓузумелци, своите основи ги должат на искуствата на охридско-костурски-

от уметнички круг од 14-15 век. Во споредба со спомениците насликани во периодот околу 1584 г., годината запишана за време на осликување на храмот во Ѓузумелци, и споредбата со оние фрескодекорации кои се изработени приближно во истото време, како на пример во скопскиот регион (Дивље, Градовци, Добри Дол. Св. Атанасие во с. Шишево, Љубанци итн) или кумановскиот, не даваат одговор за потеклото на зографската тајфано стилско-ликовните карактеристики алудираат на истото здобиено искуство на охридско-костурскиот уметнички круг.

ловине XV века, Зборник за ликовне уметности Матице Српске 1, (Нови Сад 1965), 67 – 103. – В: Св. Радојчић, *Одабрани чланци и студии (1933-1978)*. Београд, 1982, 258-279.

⁴² За развојниот пат на овој специфичен иконографски модел, в.: Ј. Спахиу, Развојниот пат на претставите на свети Меркуриј, 58-62. Меркуриј во оваа карактеристичната поза првпат се појавил во Костур во црквата Свети Атанасиј Музаки (1385) (Σ. Πελεκάνιδης, *Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία*. Θεσσαλονίκη, 1953, πιν. 154 α) и подоцна во Свети Андреј Русоли (XV век) (Σ. Πελεκάνιδης, *op.cit.*, πιν. 166 β; E. Tsigaridas, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Thessaloniki 1999, 304, 309, fig. 175)

⁴³ Ц. Грозданов, *Охридското ѕидно сликарство од XIV век*, Охрид 1980, *passim*; S. Pelekanidis, M. Chatzidakis, *Kastoria*, Athens 1985, *passim*.

Darko NIKOLOVSKI

THE CHURCH OF ST. GEORGE IN THE VILLAGE GJUZUMELCI, NEAR SVETI NIKOLE

Summary

In the sacral topography from the Post-Byzantine period in the region of Sveti Nikole within the frameworks of the small known examples, a distinctive note has the church of St. Nicholas in the village Burilovci (from the end of the 15th century or the beginning of the 16th century), and the church of St. George in the v. Gjuzumelci (from the year 1584). The church of St. George in the v. Gjuzumelci beside the elevated style and artistic qualities, likewise is important for the facts, the donors inscription, and donors composition. The basic historic data about the building of the church is particularized with the donors composition with the portrait of the “founder kir Proiča” painted on the north side of the west wall, and the donor’s inscription placed on the south wall (fig. 8). From the donors inscription we learn that the main donor was Mister (kir) Projča and the church was built in 3ЧВ = 7092 = the year of 1584. The donor composition is depicted on the west wall, north from the entrance. Alongside the indication of Lady Ana, and his son Dumčo, that are written in the inscription, Mister (kir) Proiča is depicted alone with the model of the church placed in his left hand, followed by the row of standing figures of the martyrs of the Christian faith. The donor composition in Gjuzumelci is an important historic and artistic data that compliments the modest number of donor portraits in the Post-Byzantine period in Macedonia.

Beside the large damages of the fresco painting, the theme content is very specific for the church of Gjuzumelci, this can be perceived from several aspects. The depiction of the holy warriors in the first zone of the naos that are rendered as nobles with martyr crosses in their hands represents a characteristic that has been found in the fresco painting in the Ohrid Archbishopric, a tradition that is known since the middle of 14th century in the diocese. The regular depiction of the Deesis on the north wall next to the iconostasis, is lacking. Furthermore, on north wall in the altar, the well known image of the Vision of St. Peter of Alexandria is absent.

Beside with the portrayal of the holy warriors in the naos as nobles with sceptres’ and martyr crosses in their hands, the image of St. Mercurius is illustrated in a three-quarter position looking at the arrow in his hand, the depiction of the Saints Constantine and Hellen is shown with one hand are holding the cross of Golgotha, and the monumental figure of Archangel Michael lifting his sword, all these features represent typical characteristics from the circle of Ohrid- Kastoria art works which in the (Post)Byzantine period are noted in the painting on the territory of R. Macedonia. The unknown authors of the frescos in Gjuzumelci had the source and the experience that was based on the art works from the 14th – 15th centuries from the circle of the Ohrid-Kastoria.

